

Grażyna BALOWSKA
Opole

Inskrypcje nagrobne jako element przestrzeni sepulkralnej (na przykładzie nekropolii zelowskiej)

Keywords: sepulchral space, denominational cemetery, tombstone inscriptions, onomastic inscriptions, initial formulae, final formulae, iconic elements

Słowa kluczowe: przestrzeń sepulkralna, cmentarz wyznaniowy, inskrypcje nagrobne, inskrypcje onomastyczne, formuły inicjalne, formuły finalne, elementy ikoniczne

Abstract

The subject of the analysis are tombstone inscriptions as a basic element of the sepulchral space of the cemetery of the Evangelical-Reformed parish in Zelów which brings together descendants of the Czech religious immigrants. The author assumes that the tombstone inscription is a lingual-iconic message of a specific, conventionalized structure which includes mandatory and optional verbal components (personal data, initial formulae, additional information about the deceased, final formulae) and the iconic elements (symbols, images of the deceased). Necropolis in Zelów as a denominational cemetery is characterized by a modesty in decor, which is reflected in tombstone inscriptions: especially the relatively narrow symbolism or final formulae resources coming mostly from the Holy Bible.

Przedmiotem analizy są inskrypcje nagrobne jako podstawowy element przestrzeni sepulkralnej cmentarza parafii ewangelicko-reformowanej w Zelowie, skupiającej potomków czeskich emigrantów religijnych. Autorka przyjmuje, że inskrypcja nagrobna to komunikat językowo-ikoniczny o określonej, skonwencjonalizowanej strukturze obejmujący obligatoryjne i fakultatywne elementy werbalne (dane osobowe, formuły inicjalne, dodatkowe informacje o zmarłym, formuły finalne) oraz elementy ikoniczne (symbole, podobizny zmarłego). Zelowska nekropolia jako cmentarz wyznaniowy cechuje się prostotą, swoistą oszczędnością ornamentacyjną, czego odzwierciedleniem są napisy nagrobne: stosunkowo zawężona symbolika czy zasób formuł finalnych pochodzących głównie z Pisma św.

Główny porządek życia ludzkiego wyznaczają dwa podstawowe etapy: narodziny i śmierć. Oba, traktowane jako wydarzenia osobiste, stanowią swoiste *sacrum*, wykraczające poza codzienne życie jednostki, poza ową sferę *profanum*. Trzeba też powiedzieć, że i narodziny, i śmierć to z drugiej strony obligatoryjne elementy utartego porządku egzystencji człowieka, które dzięki włączeniu w konkretną rzeczywistość „tu i teraz”, stają się pomostem między tym co codzienne/zwykłe, a tym co niecodzienne/niezwykłe. W takim rozumieniu śmierć jako kres życia człowieka staje się „śmiercią oswojoną” i wykracza poza sferę tabu. Czynnikiem wspomagającym oswojenie śmierci, szczególnie „śmierci drugiego”, jest różnorodna przestrzeń sepulkralna¹, której wycinek stanowi cmentarz, jako miejsce prywatnego i publicznego oddawania czci zmarłym, jako przestrzeń pamięci o nich i znak ich obecności mimo ich fizycznego odejścia (Borkowski 2000, s. 343). Jacek Kolbuszewski uważa, że owa przestrzeń pamięci kształtuje specyficzną wspólnotę żywych i umarłych, połączoną różnymi więzami: narodowymi, wyznaniowymi czy rodzinnymi (Kolbuszewski 1996, s. 18). Kult grobów i cmentarzy jest zatem – jak twierdzi Igor Borkowski – „odpowiedzią społeczności na tabuizowanie faktu śmierci” (Borkowski 2000, s. 343).

Centrum zainteresowania naszych dociekań stanowi cmentarz parafii ewangelicko-reformowanej w Zelowie, skupiającej potomków czeskich emigrantów religijnych, którzy przybyli tu na początku XIX w. z powodu prześladowań religijnych². Nekropolia zelowska należy do cmentarzy wyznaniowych, co skutkuje tym, że prawo do pochówku na niej ma-

---

¹ Por. *sepulkralny* ‘grobowy, nagrobny, nagrobkowy, cmentarny, pogrzebowy, służący kultowi (albo pamięci o) zmarłych, związany z wiarą w życie pozagrobowe’. W związku z tym za przestrzeń sepulkralną uznajemy wszelkie miejsca związane z kultem zmarłych, takie jak miejsce pochówku (np. cmentarz, kaplica grobowa, mogiła zbiorowa), miejsca kaźni, lapidaria czy symboliczne groby.

² Z obszernej literatury na temat czeskiego osadnictwa w Zelowie i dziejów zelowskiego zboru ewangelicko-augsburskiego por. np. Gawliczek 2012; Marešová 2001; Štěříková 2000; Wróblewski 1996, 2012. Szereg informacji historycznych i aktualnych zawiera także strona internetowa <http://www.zelandia.pl>.

ją przede wszystkim osoby wyznania ewangelicko-reformowanego³. W związku z tym będziemy mieć tu do czynienia z nacechowaną przestrzenią sepulkralną, która określa religię jako istotny element życia codziennego zelowskich Czechów i staje się w ten sposób nośnikiem informacji o lokalnej społeczności⁴.

Przedmiotem niniejszych rozważań, mieszczących się w nurcie badań lingwistyczno-kulturowych, są inskrypcje nagrobne stanowiące zasadniczy element przestrzeni sepulkralnej zelowskiej nekropolii⁵. Na potrzeby naszej analizy przyjmujemy, że inskrypcja nagrobna to napis umieszczony na nagrobku, komunikat językowo-ikoniczny o określonej, skonwencjonalizowanej strukturze. Składają się na nią elementy werbalne i ikoniczne, spośród których wyróżniamy:

---

³ Należy tu dodać, że dopuszczalne jest grzebanie na tym cmentarzu także osób innego wyznania, co pozwala określić charakter zelowskiej nekropolii jako ekumeniczny, choć w zawężonym zakresie, regulamin cmentarza bowiem ściśle określa takie przypadki. Stanowi o tym paragraf 3, punkt 1: „1. Cmentarz ewangelicko-reformowany w Zelowie jest cmentarzem wyznaniowym i w związku z tym prawo do przydziału placu mają: a) osoby wyznania ewangelicko-reformowanego, będące członkami parafii ewangelicko-reformowanej, znajdującej się na terenie Rzeczypospolitej Polskiej lub poza nią oraz osoby wyznania ewangelicko-reformowanego nie należące do żadnej parafii; b) osoby innego wyznania, pozostające w związku małżeńskim z osobą wyznania ewangelicko-reformowanego, jeśli wyrażą taką wolę; c) osoby innego wyznania z wyznania zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej; d) osoby zasłużone, a nie będące wyznania ewangelicko-reformowanego, o ile decyzję o przyznaniu placu podejmie Kolegium Kościelne. Jednak decyzje takie należy traktować jako wyjątki” ([http:// www.zelandia.pl/cmentarz/regulamin.html](http://www.zelandia.pl/cmentarz/regulamin.html)).

⁴ Na tym miejscu chcę wyrazić serdeczne podziękowania panu Karolowi Pospiszylowi za ciepłe przyjęcie w Zelowie, oprowadzenie po zelowskiej nekropolii i ciekawe informacje na temat historii i współczesności parafii ewangelicko-reformowanej w Zelowie.

⁵ Specyfika zelowskiej nekropolii polega na tym, że jej przestrzeń jest stosunkowo prosta, nie notujemy tu obiektów sztuki czy architektury sepulkralnej typu kaplica cmentarna, kaplica grobowa itp. Wyjątkowo pojawia się rzeźba, np. grobowiec rodziny Słomów pochodzący z pierwszej połowy XX w. przedstawia rzeźbę Anioła Śmierci opartego o miecz. W związku z tym inskrypcje występujące na nagrobkach uznajemy za zasadnicze elementy tej przestrzeni.

- a) obligatoryjne elementy werbalne: dane osobowe – imię i nazwisko, data urodzenia i śmierci lub tylko śmierci;
- b) fakultatywne elementy werbalne: formuły inicjalne (proste: *śp.* ‘świętej pamięci’ oraz rozbudowane, np. *Zde odpočívá v Pánu*), dodatkowe informacje o zmarłym (np.: nazwisko rodowe, ilość przeżytych lat, rodzaj śmierci), formuły finalne (cytaty z Biblii, inne formy wyrażenia pamięci po zmarłym);
- c) fakultatywne elementy ikoniczne (symbole, podobizny zmarłego).

Warto tu przypomnieć, że w przypadku braku informacji na temat imienia i nazwiska zmarłego tradycja grzebalna dopuszcza zastępowanie danych osobowych różnymi określeniami: na nagrobkach jednostkowych bezimiennych, np. *NN* albo *Chłopczyk, żył ok. 2 lat*, natomiast na mogiłach zbiorowych poległych w czasie wojen, np. *Nieznanemu Żołnierzowi, Nieznani Żołnierze 1939–1945* itd. Na omawianym cmentarzu znajdują się nieliczne nagrobki tego typu, są to mogiły żołnierzy rosyjskich poległych w pierwszej wojnie światowej.

Należy jeszcze dodać, że napisy nagrobne na zelowskim cmentarzu są wielojęzyczne: czeskie, polskie, niemieckie. Kilka z nich zawiera także wyrażenia łacińskie. Poniżej będą one przytaczane w języku oryginalnym.

Inskrypcje nagrobne zawierające jedynie wyróżnione powyżej elementy obligatoryjne, czyli imię i nazwisko, datę urodzenia i śmierci, to tzw. inskrypcje onomastyczne. Imię i nazwisko to dane, które stanowią o niepowtarzalności osoby zmarłego, daty zaś urodzenia i śmierci lokują go w określonych ramach czasowych. Tego typu napisy odpowiadają jedynie na pytania *kto umarł?* i *kiedy umarł?* (Długosz 2010, s. 23). Nie niosą więc dodatkowej informacji o zmarłym, ani o fundatorze nagrobka. W naszym materiale tego rodzaju napisy nagrobne występują stosunkowo rzadko.

Zaświadczone są natomiast inskrypcje o różnym stopniu zagęszczenia elementów nieobligatoryjnych. Ich charakterystykę rozpoczniemy od formuł inicjalnych. Mogą one być:

- a) proste: *šp.* ‘świętej pamięci’;
- b) rozbudowane: *Zde odpočívá/odpočívají v Pánu, Zde v Pánu odpočívá/odpočívají, Zde odpočívá, V náději věčného života zde odpočívá, Zde spočívají v Pánu, Tu spoczywa/spoczywają w Panu/Bogu, Tu spoczywają, Zasnęli w Panu, Tu spoczywają zwłoki, Hier ruht in Gott, Hier ruhen;*
- c) rozbudowane ze stopniem pokrewieństwa: *Zde odpočívaj naši drahé rodiče⁶, Zde odpočívá v Pánu můj drahý muž/moje drahá žena, Zde odpočívá v Pánu moje drahá žena a naše milovaná maminka, Zde odpočívají v Pánu naše milé rodiče, Zde spočívají v Panu naši rodiče, Zde odpočívá v Pánu můj Otec, Zde odpočívá v Pánu naše milá maminka, Zde odpočívá náš milý otec a dědeček, Zde odpočívají v Pánu manželé, Tu spoczywa w Panu nasza najukochańsza córka i siostra.*

Kolejnym fakultatywnym członem werbalnym inskrypcji nagrobnych są dodatkowe informacje o zmarłym. Są to:

- a) nazwisko rodowe: *roz./rozená Ransová, Karolína z Mundilů Pospíšilová, zd. Gwiazdowska, Bronislawa z Pospiszylów;*
- b) ilość przeżytych lat (w przypadku braku daty urodzenia): *przeżywszy lat..., żył/żyła lat...;*
- c) stopień pokrewieństwa: *syn Wilhelma i Anny, córka Józefa i Apolonii;*
- d) zawód, pełnione funkcje, dystynkcje wojskowe: *farář, obywatel i były wójt gmin Zelowa i Poždzenic, scenograf, režyser, artysta, malarz, geograf, gefreiter, kriegler;*
- e) rodzaj śmierci: *zginął śmiercią tragiczną, zginął tragicznie, zakatowany przez milicję (1945 r.);*
- f) miejsce urodzenia: *narozená v Zelově, urodzony w Zelowie/w Poždžanicach;*
- g) miejsce śmierci: *zmarł w Łodzi, zmarła w Zelowie.*

⁶ W przykładach zachowuję oryginalne formy fleksyjne.

Nieobligatoryjne elementy werbalne, jakie zarejestrowaliśmy w zebranych materiale, są reprezentowane także przez stosunkowo różnorodne formuły finalne. Najczęściej pojawiają się cytaty z Biblii, zarówno ze *Starego Testamentu* (tu głównie z *Księgi psalmów*), jak i z *Nowego Testamentu* (z podaną lokalizacją lub bez niej), np. *Blahoslavení jsou mrtví, kteří v Pánu umirají, Kdož věří ve mne, má život věčný* (Jan 6, 47), *Když volají k Hospodinu v ssoužení svém, z úzkostí jejich je vysvobozuje* (Žalm 107, 28), *Jen v Bohu se ztiší duše má, od něho vzejde mi spása* (Žalm 62, 2), *Hospodin jest můj pastýř* (Ps 23), *Co jest platno člověku, by všecken svět získal, své pak duši uškodil?* (Mat 16, 26), *Naše obcování jest v nebesích* (Flp 3, 20), *V Tebe, Hospodine, duřám* (Ps 21), *Kristus život náš* (Kol 3, 3), *Já odcházím, a Bůh bude s vámi, Žena statečná jest koruna muže svého* (Prz 12, 4), *Radujte se a veselte, nebo odplata vaše hojná jest v nebesích* (Mt 5), *Pokoj vám; Człowiek narodzony z niewiasty krótki ma byt i bolesny. Jak kwiat wyrasta i więdnie. Jak cień chwilowy przemija* (Job 14, 1–2), *Wysłuchaj głosu mego według łaski Twej Panie, Jam jest zmartwychwstanie i żywot. Kto wierzy we mnie, choćby też umarł, żyć będzie, Pan jest Pasterzem moim* (Ps 23), *Zbawienia Twego pragnę Panie, Dni moje są jako cień nachylony, a jam jako trawa uwiądlł; ale Ty, Panie, trwasz na wieki* (Ps 102, 12), *Nasza ojczyzna jest w niebiosach, Błogosławieni, którzy w Panu umierają, Miłujcie prawdę i pokój* (Zach 8, 19), *Jam z wami jest po wszystkie dni, Bądź wola Twoja* (Mt 6, 10); *Wir sind nur Gastte alle erden!; Ave Maria, Vanitas vanitatum et omnia vanitas.*

Niekiedy widać ingerencję (najprawdopodobniej fundatora nagrobka) w formę gramatyczną, która pozwala dostosować fragment biblijny do postaci zmarłego: *Wołałam do Pana w utrapieniu moim,*

⁷ *Wołałam* zamiast *wołałam*: „Do Pana w swoim utrapieniu wołałam i wysłuchał mnie” (Ps 120). *Z tobą* zamiast *z wami*: „A oto Ja jestem z wami przez wszystkie dni, aż do skończenia świata” (Mt 28, 20b). Oba cytaty pochodzą z *Biblii Jerozolimskiej* (2006).

a wysłuchał mnie (Ps 120), Pan jest z tobą po wszystkie dni aż do skończenia świata⁷.

Pozostałe formuły finalne reprezentowane są przez:

- a) cytata z wiersza ks. Jana Twardowskiego (pod takim samym tytułem): *Spieszmy się kochać ludzi, tak szybko odchodzą;*
- b) prośbę do Boga o zbawienie dla zmarłego: *Pokój jej duszy/ich duszom, Prosi o łaskę od Boga;* także w imieniu zmarłego: *Jezu zbaw duszę moją;*
- c) frazę wyrażającą pogodzenie się ze śmiercią bliskiej osoby jako wolą Bożą: *Taka była wola Boża, Twoja wola stała się Panie, Jezu ufam/ufamy Tobie, Czas i godzina za wcześnie wybiła, lecz wola Boża to uczyniła, Bóg dał, Bóg wziął;*
- d) zwrot do zmarłego: *Spoczywaj w pokoju, Tato, spoczywaj w pokoju, Nashledanou;*
- e) sformułowanie wyrażające obietnicę pamięci o zmarłym: *Na lásku maminky skromnou jak polní květ, nebude možná nám bez pláče zapomnět, Na zawsze w sercach naszych, Pamięć nie umiera;*
- f) prośbę zmarłego skierowaną do rodziny, przyjaciół, przechodnia: *Nelkejte, že jsem odešel, ten klid a mír mi přejte, jen v srdci svém vzpomínku mně zachovejte;*
- g) jedną z zasad protestantyzmu sformułowaną w XVI w.: *Soli Deo gloria.*

Ostatnimi członami inskrypcji nagrobnych, które należy tu omówić, są elementy ikoniczne. Są to przede wszystkim symbole oraz podobizny zmarłego, a ich występowanie ma charakter fakultatywny. Należy dodać, że symbole mogą występować jako elementy pojedyncze lub kombinowane i odwołują się przede wszystkim do wartości chrześcijańskich:

- a) krzyż – uniwersalny znak chrześcijaństwa, symbol wiary, zbawienia człowieka w wyniku śmierci i zmartwychwstania Chrystusa, symbol poddania się woli Boga; jest to krzyż prosty, tzw. łaciński, wyjątkowo tylko w przypadku wspomnianej mogiły żołnierzy rosyjskich jest to krzyż prawosławny;

- b) gałązka palmowa/oliwna – starochrześcijański symbol męczeństwa, z czasem jednak nastąpiło rozszerzenie znaczenia: palma chwały/palma zwycięstwa to symbol śmierci chwalebnej, czyli wieńczącej godne, dobre, moralne życie, w którym zmarły zachowywał cnoty chrześcijańskie, za co nagrodą jest życie wieczne; często są to dwie gałązki palmowe skrzyżowane ze sobą;
- c) kotwica – starożytny symbol bezpieczeństwa przejęty przez chrześcijan jako ukryty (ze względu na rzymskie prześladowania w pierwszych wiekach) znak krzyża, w tym wypadku jest symbolem wytrwałości i nadziei oraz zakorzenienia w wierze;
- d) serce – symbol czystego wnętrza osoby i oddania się Bogu;
- d) Biblia/księga – symbol religii objawionej;
- e) kielich – symbol Braci Czeskich, który jest spoiwem łączącym zelowskich Czechów z ich przodkami i odwołuje się do dążeń reformatorskich husytyzmu, owocem których jest przyjmowanie komunii św. pod dwiema postaciami;
- f) alfa i omega – znaki pierwszej i ostatniej litery alfabetu greckiego traktowane są jako jeden symbol Jezusa Chrystusa, jako pełnię i wszechmoc Boga a zarazem początek i koniec wszechrzeczy;
- g) róża – symbol o wielu znaczeniach w kulturze chrześcijańskiej: białe róże symbolizują miłość Matki Boskiej do Syna oraz zmartwychwstanie, natomiast czerwone – Mękę Pańską; jej zaś uniwersalne znaczenie chrześcijańskie to odrodzenie oraz miłość, która zwycięża śmierć;
- h) powój – symbolika tej pospolitej rośliny odwołuje się do miłości bliźniego;
- i) kłosa – symbol prostej rośliny polnej oznaczający Eucharystię, obfitość, odradzanie się a także szczęśliwe życie po śmierci/na tamtym świecie;
- j) winorośl – symbol Eucharystii: krew – wino.

Element ikoniczny nagrobka często stanowi połączenie dwu lub trzech powyższych symboli, np.: krzyż opleciony gałązką palmową lub różą albo winoroślą wraz z kłosem, kielich stojący na zamkniętej

lub otwartej Biblii/księdze bądź na otwartej Biblii/księdze z literami alfą i omegą, kotwica skrzyżowana z gałązką palmową lub sercem.

Charakter fakultatywny mają również pozostałe elementy ikonizacyjne inskrypcji nagrobnych, mianowicie podobizny zmarłego. Mogą one występować w postaci typowych medalionów nagrobnych albo wizerunku wygrawerowanego bezpośrednio na płycie nagrobka.

Przejdźmy teraz do przedstawienia struktury analizowanych inskrypcji, od budowy najprostszej – inskrypcji z jednym elementem fakultatywnym – po napisy wieloczłonowe. Najbardziej zawężony zakres informacji (na temat zmarłego i fundatora nagrobka) przynoszą inskrypcje nagrobne dwuczłonowe, zawierające obok elementów obligatoryjnych (danych osobowych) jeden z poniższych składników:

a) **FIp + DO**⁸: formuła inicjalna prosta + dane osobowe, np.:

Ś. P.

Eugeniusz Walta

ur. 1920

zm. 1968

b) **EIs + DO**: element ikonizacyjny (symbol) + dane osobowe, np.:

[gałązka palmowa]

Jan Svoboda

23 III 1965

10 VI 1968

Kolejną grupę stanowią inskrypcje trójczłonowe, zawierające po dwa elementy fakultatywne, np.:

a) **EIs + FIp + DO**: element ikonizacyjny (symbol) + formuła inicjalna prosta + dane osobowe, np.:

[krzyż]

Ś. P.

Karol Wacław Matejka

ur. 11 VIII 1919

---

⁸ Struktura inskrypcji nagrobnych przedstawiona jest m.in. za pomocą skrótów powstałych z pierwszych liter poszczególnych członów, np. DO – dane osobowe, FIp – formuła inicjalna prosta, FF_B – formuła finalna, cytat z Biblii itd.

zm. 18 VI 1978

b) **EIs + DO + FFB**: element ikonizacyjny (symbol) + dane osobowe + formuła finalna (cytat z Biblii), np.:

[gałązka palmowa]

Otto Houdek

1906-1976

Wanda Houdek

1909-1999

Pan jest pasterzem moim...

Bardziej rozbudowane inskrypcje nagrobne to napisy czteroczłonowe, które oprócz danych osobowych zawierają jeszcze po trzy elementy fakultatywne:

a) **EIs + FIp + DO + DInr**: element ikonizacyjny (symbol) + formuła inicjalna prosta + dane osobowe + dodatkowe informacje (nazwisko rodowe), np.:

[krzyż]

Ś. P.

Julianna Kawala

zd. Gwiazdowska

ur. 20 VII 1894

zm. 4 IX 1972

b) **EIs + FIp + DO + FFB**: element ikonizacyjny (symbol) + formuła inicjalna prosta + dane osobowe + formuła finalna (cytat z Biblii), np.:

[gałązka oliwna]

Ś. P.

Władysław Mundil

ur. 17 IX 1908

zm. 27 V 1987

Pan jest pasterzem moim Ps 23

c) **FIp + DO + DImś + FFB**: formuła inicjalna prosta + dane osobowe + dodatkowe informacje (miejsce śmierci) + formuła finalna (cytat z Biblii), np.:

Ś. P.

Olga Kujat
ur. 20 X 1901
zm. 6 V w Zelowie
w 1928 r.

Wysłuchaj głosu mego według łaski swej Panie

Następną grupą są inskrypcje pięcioczłonowe, zawierające dane osobowe oraz cztery człony fakultatywne:

a) **EIs + FI_p + DO + DI_{nr} + FF_{pa}**: element ikoniczny (symbol) + formuła inicjalna prosta + dane osobowe + dodatkowe informacje (nazwisko rodowe) + formuła finalna (wyrażenie pamięci), np.:

[gałązka palmowa]

Ś. P.

Eugenia Nowak

z d. Semeradt

1916-1998

Pamięć nie umiera

b) **EIs + EI_m + FI_r + DO + FF_B**: element ikoniczny (symbol) + element ikoniczny (medalion) + formuła inicjalna rozbudowana + dane osobowe + formuła finalna (cytat z Biblii), np.:

[gałązka palmowa]

[medalion nagrobny]

Zde odpočívá v Panu

Amalia Jersak.

nar. 23.03.1903 r.

zem. 25.08.1987 r.

Blahoslavení, kteříž přebývají v domu tvém, tebe na věky chváliti budou

c) **EIs + FI_r + DO + DI_{pl} + FF_B**: element ikoniczny (symbol) + formuła inicjalna rozbudowana + dane osobowe + dodatkowe informacje (ilość przeżytych lat) + formuła finalna (cytat z Biblii), np.:

[gałązka palmowa]

Tu spoczywają w Panu

Emil Swoboda

żył lat 86 zm. 26 XII 1993

Anna Swoboda
żyła lat 87 zm. 13 II 1996

Błogosławieni, którzy w Bogu nadzieję mają Ps 33

d) **EIm + EIs + FI_r + DO + FF_B**: element ikoniczny (medalion) + element ikoniczny (symbol) + formuła inicjalna rozbudowana + dane osobowe + formuła finalna (cytat z Biblii), np.:

[medalion nagrobny]

[skrzyżowane gałązki palmowe]

Hier ruht in Gott

Karl Lusch

Geb. 23.2.1902

Gest. 24.5.1943

Wir sind nur Gäste auf Erden!

Stosunkową rzadkością natomiast są inskrypcje sześcioczłonowe, które poza danymi osobowymi obejmują także pięć elementów fakultatywnych:

a) **EIs + EI_m + DO + FI_r_{sp} + DI_{nr} + FF_B**: element ikoniczny (symbol) + element ikoniczny (medalion) + formuła inicjalna rozbudowana (stopień pokrewieństwa) + dane osobowe + dodatkowe informacje (nazwisko rodowe) + formuła finalna (cytat z Biblii), np.:

[gałązka oliwna]

[krzyż z gałązką palmową]

[medalion nagrobny]

Zde odpočívá v Pánu moje drahá žena, a naše milovaná maminka

Milena Svobodová

roz. Matějková

nar. 28.9.1914.

zem. 21.8.1946.

Žena statečná jest koruna muže svého Přisl. 12,4

b) **EI_{wi} + FI_r + DO + DI_{pl} + DI_r_s + FF_w_B**: element ikoniczny (wizerunek) + formuła inicjalna rozbudowana + dane osobowe + dodatkowe informacje (ilość przeżytych lat) + dodatkowe informacje (rodzaj śmierci) + formuła finalna (zgoda na wolę Bożą), np.:

[wizerunek grawerowany]

Tu spoczywa w Bogu
Sławek Pospiszyl
Żył lat 19
Zginął tragicznie
28 III 1992 r.

Czas i godzina za wcześnie wybiła lecz wola Boża to uczyniła

Jeżeli za klasyczną strukturę napisu nagrobnego przyjmiemy inskrypcje z najstarszej części cmentarza, z przełomu XIX i XX w. (por. rys. 1), to w stosunku do inskrypcji XX-wiecznych i z przełomu wieków XX i XXI (por. rys. 2.) zauważamy znaczne różnice.

Przestrzeń sepulkralna w pierwszym przypadku charakteryzuje się prostotą i znaczną powtarzalnością elementów ikonicznych – symboli, w mniejszym stopniu formuł finalnych w postaci cytatów biblijnych, a kolejność elementów jest ściśle ustalona. Natomiast w przypadku późniejszych grobów odchodzi się już od skonwencjonalizowanych form w kierunku indywidualizacji inskrypcji, szczególnie zaś większej różnorodności symboliki sepulkralnej czy formuł końcowych, a także wykorzystania wizerunków osób zmarłych. Należy tu również dodać, że w przypadku wielocłonowych napisów kolejność poszczególnych elementów nie jest już ściśle ustalona, powstają więc struktury wariantywne. Codzienny kontakt z inną kulturą powoduje też przejście w polskojęzycznych napisach formuły inicjalnej *śp.* zamiast *Tu spoczywa*, typowej dla inskrypcji nagrobków ze starszej części cmentarza.

Codziennosc życia członków zboru zelowskiego to wiara – wyznanie ewangelickie wyraźnie odróżniające ich od dominującej konfesji katolickiej. Ten stan odzwierciedla się w tekstach nagrobnych i symbolice zelowskiej nekropolii. Zakorzenie życia w Piśmie św. przynosi dużą różnorodność cytatów z Biblii, jakie pojawiają się w badanych inskrypcjach, tak z *Nowego Testamentu*, jak i *Starego Testamentu*, szczególnie zaś z *Księgi psalmów*. Dobór tekstów może być wynikiem inwencji fundatora nagrobka i wówczas przynosi informację bardziej o nim samym, niż o zmarłym. Często jednak cytaty znajdujące się na płytach nagrobnych stanowią raczej, jak to jest w zwyczaju wśród członków tej społeczności, dewizę życiową, jaką

Rys. 1. Inskrypcja z przełomu XIX i XX w.

Rys. 2. Inskrypcja z końca XX w.

kierował się w swoim życiu zmarły i wówczas to właśnie jego charakteryzują.

Kolejną kwestią wartą zauważenia jest samo podejście członków Kościoła ewangelicko-reformowanego do faktu śmierci⁹. Napisy nagrobne wskazują w większości na brak rozpacz, wielkiego żalu po śmierci bliskiej osoby czy poczucia niepowetowanej straty. Przebija z nich natomiast traktowanie śmierci jako wydarzenia, będącego wynikiem zwykłej kolei rzeczy, utartego porządku ludzkiej egzystencji. Oczywiście jest to zdarzenie ważne, o charakterze transcendentnym – jest wszak przejściem do innego świata, do szczęścia wiecznego – ale śmierć jest tu już „oswojona”, jest początkiem nowego życia, dlatego głęboki smutek byłby nie na miejscu. W zgodzie z wyznaniem ewangelickim smutek związany ze śmiercią drugiego jest postrzegany w kategoriach odstępstwa i sprzeniewierzenia się prawdzie biblijnej. Stąd wypływa oszczędność w konstruowaniu przestrzeni sepulkralnej cmentarza zelowskiego widoczna także w stosunkowo zawężonej symbolice czy zasobie formuł finalnych pochodzących głównie z Pisma św.¹⁰

Wielojęzyczność analizowanych tekstów jest odzwierciedleniem multietnicznego i multikulturowego miasta, jakim był i nadal jest Żelów. Odbijają one więc i ten aspekt codzienności mieszkańców tego swoistego miejsca, *genius loci*. Warty jest tu podkreślenia fakt, że choć pod względem konfesyjnym potomkowie Czechów nie ulegli asymilacji, jako mniejszość w większościowym katolickim otoczeniu, to jednak w innych przejawach życia codziennego nie uniknęli tego procesu¹¹.

Na podstawie przeprowadzonej analizy inskrypcji nagrobnych możemy powiedzieć, że cmentarz jako specyficzny „tekst kultury”

⁹ Na temat obrzędów pogrzebowych por. np. Kościak 2012.

¹⁰ Por. natomiast bogactwo tego typu elementów na wielu innych cmentarzach, np.: Bałowski, Sieradzki 2012; Długosz 2010, Kolbuszewski 1996 itp.

¹¹ Analizowane powyżej inskrypcje poświadczają także wyraźną asymilację językową, jakiej poddani byli w XIX w. Czesi żyjący na obczyźnie, a dziś także ich potomkowie. Widoczne jest to szczególnie w warstwie onomastycznej – nazwiskach,

z jednej strony daje świadectwo ludzkich losów, ze względu na fakt, że każda mogiła niesie konkretną informację o pochowanym człowieku, a z drugiej strony przedstawia typowy dla danego okresu stosunek do śmierci, a poprzez to także do życia. Pojmowanie śmierci jest niezwykle wyraźną miarą postawy wobec życia właśnie, stąd cmentarze mówią nie tylko o zmarłych, którzy są na nich pochowani, ale także o żyjących, którzy stawiają nagrobki i pielęgnują kult zmarłych (Kolbuszewski 1996, s. 30).

Literatura

- Bałowski M., Sieradzki A., 2012, *Stylistyka nagrobków cmentarza w Polskiej Ostrawie (badania wstępne)*, „bohemistyka” XII, nr 3, s. 167–190.
- Biblia Jerozolimska, 2006, Poznań.
- Borkowski I., 2000, *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych*, [w:] *Język a kultura*, tom 13, s. 343–354.
- Długosz K., 2010, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, Gorzów Wielkopolski.
- Gawliczek K., 2012, *Historia mniejszości czeskiej na ziemiach polskich oraz różnice w interpretacji wzajemnej historii między Polakami i Czechami*, [w:] *Czesi*, red. L. M. Nijakowski, Warszawa, s. 11–28.
- Kolbuszewski J., 1996, *Cmentarze*, Wrocław.
- Kościak B., 2012, *Zwyczajy zelowskich potomków czeskich emigrantów*, [w:] *Czesi*, red. L. M. Nijakowski, Warszawa, s. 55–62.
- Maršová H., 2001, *České enklávy v Evropě*, [w:] *Čeština – jazyk slovanský*, Ostrava, s. 45–55.
- Štěříková E., 2000, *Želów*, Praha.
- Wróblewski P., 1996, *Společnost czeška w Żelowie*, Warszawa.
- Wróblewski P., 2012, *Kim są zelowscy Czesi?*, [w:] *Czesi*, red. L. M. Nijakowski, Warszawa, s. 49–254.

które w różnym stopniu zostały zaadaptowane na grunt polszczyzny, np.: Líbal – Libań, Matějka – Matejka, Mundil – Mundil, Nevečeřal – Niewieczerzał, Pospíšil – Pospiszyl / Pospiszyl, Provažník – Proważnik, Sláma – Słama, Stejskal – Stejskał, Veselovská – Wesołowska.